

Наші завдання:

1. На лекціях, семінарах, бесідах доносити правду до всіх студентів про голодомор на Україні 1932—1933 рр., залучаючи наші громадські організації Рух, “Просвіту”, “Меморіал”, Студентське братство та інші.

2. Допомогати викривати більшовицьку тоталітарну систему та її лідерів — винуватців голодомору проти української нації.

3. Роз’яснювати нашій студентській молоді, що найбільшим гарантом від повторення цього є активна участь усіх, особливо молоді, у розбудові української самостійної держави і захисту її від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Ті, хто бажає ознайомитися з центром і його роботою, просимо у вільний час відвідати його.

Джеймс Мейс
Національний університет
“Києво-Могилянська Академія”

УКРАЇНА ЯК ПОСТГЕНОЦИДНА ДЕРЖАВА АБО ЯК УСПАДКОВАНІ ВІД СРСР СТРУКТУРИ БЛОКУЮТЬ БУДЬ-ЯКІ РЕАЛЬНІ РЕФОРМИ

© Мейс Джеймс, 2003

Розкрито політологічні аспекти геноциду в історії України. Зроблено висновок, що геноцид проти будь-якого народу, нації, етнічної чи релігійної груп є найтяжчим злочином проти людства і людяності, де би він не виникав, якими би причинами не виправдовувався і ким би не проводився. Це реальна загроза не лише для миру на землі, а й для самого існування світової цивілізації.

Півтора року тому Верховна Рада України без церемоній усунула найпопулярніший в історії новонезалежної держави уряд, очолюваний Віктором Ющенком за те, що він, словами одного вельмишановного лідера тодішнього парламенту, не був “достатньо уважним” до приватних бізнесових інтересів певних інших законодавців. Важко би знайти в будь-якій західній державі такої неуваги ані до громадської думки, ні до ідеї конфлікту інтересів. Очевидно, що хоч Конституція України, фактично модифікована адаптація Конституції французької п’ятої республіки, ця модель працює трохи інакше в цих двох країнах.

Незважаючи на оголошений “європейський вибір” України, ця країна вітає процеси експансії ЄС і НАТО вочевидь трохи відсторонено. Європейський Союз навіть дав Україні “втішний приз” — статус “сусідства” з ЄС — одночасно з такими відомими “переможцями” процесу євроінтеграції як Білорусь і Молдова. Це показник, що Захід тепер розглядає ці три країни на однаковому рівні. Ясно, що “поїзд поширення євро-атлантичних структур уже від’їхав, допоки Україна стояла на колії з букетом таких ароматичних слів як “спеціальні відносини”, “партнерство” тощо, без будь-якого конкретного змісту.

Зрештою, погляньмо на Польщу, котра в 1991 р. мала економіку приблизно однакову з економікою України, та сьогодні поляки ділом стверджують свій європейський вибір, а Україна і надалі коливається між європейським та євразійським просторами. Усі, хто бажають Україні добра, не можуть споглядати це без прикrostі.

Проблема зовсім не в тому, що погані керівники приймали помилкові рішення. Будь-яка особа, яка мала хоч мінімальний контакт з політичними процесами будь-якої країни, підтвердить, що політичний діяч не є вільною людиною. Він володіє лише обмеженою свободою маневрування в контексті тих сил, котрі можуть блокувати певні рішення, дозволяти їх, чи примушувати їх приймати.

Недавня дискусія в Інтернеті щодо питань голодомору: чи існував він в контексті суто української, чи загальнорадянської, історії — це тільки самозахистна спроба переважно колишніх опонентів “тоталітарної моделі”, як “ідеології холодної війни”, тих, які витратили свого часу великі зусилля, щоб довести, що жахи сталінського терору й репресій були перебільшеними, тих, які були готовими писати будь-що заради візи й доступу до радянських архівів. Тепер ці архіви контролюються іншими авторитетами, які також полюбляють чути, що російський народ — спадкоємець усього прекрасного надбання Радянського Союзу — російський народ не несе на собі ніякої історичної відповідальності за злочини сталінського періоду, адже він теж страждав “так само як усі”, тобто, як увесь “общесоветский народ”. І ваші, і наші.

Либонь корисніше для розуміння сучасних проблем сьогоднішніх пострадянських держав відкинути подібні сліди старої схеми “історії СРСР” і визнати, що навіть усередині країни Рад різні народи та республіки продовжували мати свої особливі, хоч би співзв’язані історії, котрі породили різні проблеми для окремих пострадянських держав та народів.

Чимало зусиль було й буде присвячено дослідженню репресій та руйнівної суті сталінізму в Україні. Та, якщо ми прагнемо розглянути у фокусі проблеми цієї країни, спробуймо проаналізувати наслідки сталінізму, які структури й процеси зросли з нього і як вони розвиваються в незалежній Україні. Це може слугувати стартовим пунктом.

Тут йтиметься про “стару” Радянську Україну в кордонах до 1939 року, як доміантного фактора у житті “нової” України. Більше того, серед цих факторів є спільні для всього “старого” СРСР, спільні для усіх колишніх національних республік, є й такі, що стосуються специфічно колишньої Української РСР.

Запропонована теза така: головна причина обмеженого успіху адаптації України до викликів нової ери — ця країна була набагато більше та інакше пошкодженою радянським досвідом, ніж будь-хто міг підозрювати десять років тому. До сьогодні не велося широких та плідних дискусій про суть цих перешкод і можливих кроків на неминуче тривалому шляху до їхнього подолання.

Сталінська політика в Україні безсумнівно була геноцидом у сенсі, як його визначив Рафаель Лемкін, коли вперше висунув свою ідею в 1944 р. Голодомор чітко підпадає під положення Міжнародної угоди про геноцид. Чи просто соціологічно запаленої землі. Втім, суть не в словах. Суть у тому, що сталінізм зробив фундаментальний зрив у розвитку більш-менш типового національного руху з тим наслідком, що тепер найдоцільніше починати розгляд історії сучасної української держави не з 1917 р. та не з 1991 р., а, як не парадоксально, з 50-х років ХХ ст. Саме тому сьогоднішня Україна фундаментально відрізняється від типової європейської національної держави, яка виросла з такого національного руху.

В Україні, як і в СРСР загалом, сталінізм знищив чи брав під найжорсткіший контроль навіть найменші самодіяльні елементи суспільства, економіки, культури, науки тощо, до такого розміру, що часто не було сенсу говорити про, скажімо, сільське господарство й культуру як окремі галузі, вони були тільки як частини єдиного партійно-державного Левіатана. Сталін прагнув контролювати буквально все, і, за допомогою терору, він мав тимчасовий успіх.

З кінця 20-х років СРСР був ізольований від світового інтелектуального життя, від зовнішнього світу взагалі, розвиваючи під контролем Москви власний дискурс вкупі з своїми ідеологемами. Приміром, поки решта світу називає період від літа 1939 до 1945 рр. Другою світовою війною, СРСР мав свою окрему Велику вітчизняну війну, яка починалася 22 червня 1941 року та закінчилася через день після світового дня перемоги в Європі. Поки Друга світова війна гриміла десь далеко і особливого значення не мала, коротка радянська участь в операціях тихоокеанського театру військових дій Другої світової війни стає окремою “японською війною”. Вочевидь, можна назвати події власної історії як хочеш, але, коли різні культури використовують різні дефініції для однакових речей, чи такі самі слова з різним змістом, спільне розуміння неминуче стає важким, тим паче, коли сторони нібито домовляються, але мають різне розуміння змісту цього домовлення.

Більше того, будь-яка нова ідея, будь-який контакт із зовнішнім світом ставали можливими винятково через Москву. Російська мова стала не тільки мовою міжнародного спілкування в СРСР, а також єдиним джерелом нових ідей і світової культури взагалі. Так звані “національні мови” стали лише способом адаптації до вимог центру.

Репресія переважної більшості української національної інтелігенції — так званих “буржуазних націоналістів” в кінці 20-х років, комуністів, пов’язаних з розстріляним відродженням і з політикою українізації, заборона їхніх праць, сподвижницького труду попередніх поколінь, великої кількості традиційних пісень, колосальної частини народної пам’яті (підкріплена культом Павлика Морозова як бар’єром природного передавання інформації і цінностей від одного покоління до наступного) і самої ідеї, що українська історія могла би бути “особливим процесом” (фактично, заборона української історії як такої) — все це, з одного боку, знищило роль інтелігенції як носія національної іновачії (модернізації), й з іншого — блокувало доступ до традиційних витоків національного розвитку.

Виморення незалежного селянства шляхом суцільної колективізації на основі ліквідації куркульства як класу, нейтралізувало село як головного резервуару національного розвитку.

Репресії попередніх кадрів КП(б)У і радянського апарату, починаючи з кінця 1932 р. аж до арешту майже всього ЦК в 1938 рр. добували навіть відносну політичну самодіяльність керівництва УРСР попереднього періоду. Це уможливило створення нових кадрів, позбавлених будь-яких стосунків з попередньою українською історією. Вони були цілковито продуктами сталінського конструювання, повністю сприймали її цінності та безумство ортодоксальності. Водночас радикальне скорочення повноважень республік як таких (в 1952 р. тільки 20 % союзного бюджету було перераховано через республіканські інстанції), означало зменшення республіканських структур до мінімуму й мізерне їх забезпечення, результат — переважна більшість чиновників мали контакти тільки з центральними структурами і фінансами, республіканські не бралися до уваги, коли простягалася довга рука Москви. Безкінечні кампанії проти “буржуазного націоналізму” насіяли серед еліти і, повільно, серед населення взагалі, почуття, що все українське не тільки другорядне чи смішне, але чуже й вороже. Як республіка УРСР стала майже без структурного змісту.

Хрущов зробив три заходи, котрі дозволяли появу сучасної України як реальність, з обмеженими відносинами з традиційною Україною.

1. Припинення масового терору. Один критичний, але часто ігнорований аспект класичної тоталітарної моделі Ганни Арендт — тоталітарний лідер може зберегти *тотальний* контроль винятково через постійний рух, в іншому разі затвердіватимуть структури навіть найслухняніших, які неминуче обмежуватимуть його владу і в силі загрожувати владі навіть самого лідера. Гітлер також тасував колоду влади шляхом постійного створення нових структур, кадрові зміни і оголошення нових кампаній. Сталін це робив не тільки через кампанії і зміни кадрів, а, переважно, через репресії. Навіть найближчі до Сталіна люди тямали, що завтра вони можуть отримати нову посаду, або місце позаду в чорному воронку. Властиво, припинення такого страху неминуче би призвело до стабілізації структур і їхніх керівників, котрі би незворотно усвідомили свої інституційні інтереси. Далі більше — постало питання, а що ж вони можуть протиставити, як захиститися проти інших елементів системи. Таке бюрократичне ствердження підлеглих було немислимим під Сталіним та після усунення Хрущова в 1964 р. Більше того, відносна безпека еліти дала керівникам на всіх рівнях можливість стати більш самодіяльними, егоїстичними, розвивати не завжди легальні стосунки між собою.

2. Децентралізація. До 1958 року частина союзних коштів перерахована республікам зростала до більше ніж половини. А куди йдуть гроші, там розростаються структури, розмножуються бюрократичні органи. Тому так багато тих структур, які свого часу набули ваги, стали впливовими та солідними, розвиваючись на базі Союзу та республік. Розвал Союзу був значною перемогою республіканських сил, особливо сил РСФСР над всесоюзною владою.

3. Відлига. Збільшення простору дозволених ідей сприяло більшому інтелектуальному плюралізму — більш чи менш обмеженому, залежно від часу, та все ж ідеї заборонені в попередньому періоді, зокрема, національні цінності, нарешті отримали дозвіл. І хоч носії цих цінностей — національна еліта — отримали багатомільйонну підтримку, та усе ж не дістали тривалої підтримки більшості населення й територіальної еліти колишньої УРСР, яка фактично була незалежною.

У 1991 році ми всі робили фундаментальну, хоч і несвідому помилку, коли думали, що постала нова незалежна держава. Сьогодні зрозуміло, що це було незалежнення передіснуючої залежної держави. Фактично, ті самі люди продовжували працювати так само, і, подальший розвиток залежав саме від цього. Посткомуністична Україна сьогодні, вже не просто незалежна УРСР, але в суб'єктивному сенсі — коли громадяни мають спільні національні цінності, спільне розуміння, хто вони є — ще немає української України в тому сенсі, що Польща є польська і Чехія є чеська.

Ізоляція СРСР від світового дискурсу й замкненість союзних республік від світу стала домінуючим фактором — ні пострадянський світ, ні некомуністичний світ не могли збагнути, що проблеми набагато складніші, аніж у країнах, котрі стали комуністичними тільки внаслідок Другої світової війни. Захід просто не зрозумів величезної різниці між такими країнами як Польща, де інтелігенція мала доступ до світового інтелектуального дискурсу тридцять років до кінця комуністичного режиму, та Україна, де такого доступу просто не було ніколи. З розвалом СРСР представники України отримали виклик розібратися з ідеями, котрі часто вони не розуміли так, як Захід їх сприймає, чи просто не розуміли взагалі — демократія, ринкова економіка, приватна власність тощо. Можна цитувати безліч прикладів, де самоочевидно, що

використовуючи певну термінологію, користувач має на оці зовсім інше поняття її змісту, ніж його західний співрозмовник. Ця проблема серйозно ускладнилася через брак ефективного знання західних мов. У замкненій системі СРСР такі мови були не дуже важливими для фахівців, скажімо, політекономіки, наукового комунізму тощо. Але коли такі вчені стали економістами чи політологами (та несподівано отримали нові титули), у багатьох з них був відсутній мовний, фізичний та інтелектуальний доступ до закордонної наукової літератури, без якого не можна було навіть мріяти про участь в міжнародному суспільствознавчому чи культурологічному дискурсі.

Ця проблема ще складніша в коридорах влади. Очевидно, більшість офіційних радників — вихованці й ветерани старого режиму та отримали освіту в його дусі. Щоправда, сьогодні в Україні уже немає браку компетентних фахівців у західному сенсі, але вони переважно не при владі. Зрештою, навіть коли вони й отримують якусь офіційну посаду, то швидко пізнають, що їх ігнорують, маргіналізують, і, зрештою, усувають. В іншому разі, вони повинні прийняти нав'язані їм правила гри. Така ситуація триває від Кабінету міністрів до районої прокуратури. Результат — криза компетентності при владі. Владоможці без спеціалізованого знання не можуть вирішувати всі проблеми без поради експертів, тому за звичкою, або ж з міркувань власної безпеки, використовують старих експертів при розгляді економічних, кадрових, державних питань, і, як правило, не без таємного розгляду власних приватних інтересів.

Навіть самі питання неправильно поставлені: “нам треба ідеологія реформ”. Результат — Україна має досвід десяти років реформування без дієвих реформ, економіка — трохи більше від половини її рівня з 1991 року, не кажучи уже про рівень життя населення. Причина самоочевидна: хоч мистецтво заради мистецтва можливе, та має “славетну” історію. А реформи заради реформ, удосконалення заради досконалості, чи зміни заради змін? Навіть поверховий погляд на історичний досвід багатьох країн показує, що спершу треба визначати, що не працює адекватно, чому це так, і аж тоді виробляти план корекції. Фактично — це дефініція слова “реформи”.

Сьогодні очевидно, що фундаментальні проблеми політично-економічної системи (ще й досі, фактично, неможливо відокремити політику й економіку) виникли й виникають від самої суті радянської індустріалізації.

1. **Економічна неефективність традиційних підприємств.** Успадковані від радянського періоду підприємства були запроектовані й будовані в світі державних цін, коли ніхто не знав реальних коштів і не рахувався з ними. Повальна зрівнялівка зробила завдання створення якогось заводу тільки технічною проблемою. Ефективне використання подачі ресурсів і праці (в тому числі засобів гарантування його робочої безпеки) — такі проблеми виглядали просто недоречними. Коли новонезалежна Україна раптово стала вічна-віч із найконкурентоспроможнішими економіками світу, це життєве питання було замасковане під драконівськими сльозами про зірвані економічні зв'язки з рівно неконкурентоспроможною Росією, доки більшість фактично банкрутних фірм процвітали завдяки прихованим субсидіям, привілеям та непрозорим зв'язкам з офіційними та неофіційними (читай — кримінальними) структурами.

2. **Власність vs. контроль.** Радянський Союз створив фундаментальний розрив між правом власності та правом розпоряджатися благами від цієї власності. У теорії всі були власниками всього, але це гасло було без змісту і значення. Вирішальним був контроль. Директор державного підприємства звик думати про очолюване ним підприємство як про своє, але структура його матеріальних інтересів зовсім інша від тих принципів, якими

керуються справжні власники, чи директори акціонерних товариств, які добре усвідомлюють, що акціонери можуть його блискавично усунути через незадовільні результати, або порушення правил гри. Традиційний так званий “червоний директорат” добре відає, що він завжди може звернутися до державних контактів і захистити свої інтереси від конкурентів та акціонерів. Ця система була названа в західній літературі “нерівною конкуренцією”, котра надає перевагу менш активній економічній діяльності над більш активною з результатом нижчої продуктивності праці та нижчою оплатою. Зате — захищені приватні інтереси певного кола людей. Звідси результат — збіднення людей, зменшення їх купівлеспроможності. Більше того, така ситуація робить західну інвестицію не вигідною й залишає приватизаційний полюс відкритий для Росії. Це має не тільки економічні, а й геополітичні наслідки, несумісні з оголошеним “європейським вибором” України. Але серйозність оголошеної програми в пострадянському просторі викликає серйозні сумніви.

3. Культ непрозорості. Це, можливо, найсерйозніша перешкода до розвитку системи західного зразка. Спроби через прийняття найкращих законів, Конституції європейського типу тощо взяти під контроль велетенське поле суспільної діяльності витікає все ще з того факту, що Сталін намагався взяти під контроль усе, хоч так чи інакше неможливо контролювати все навіть в тоталітарній державі, не кажучи уже про країну, яка рухається до демократичного устрою. Можна сконцентруватися, наприклад, на двох пріоритетах — в СРСР дешеві продукти і потужній військово-промисловий комплекс, але продуктів вкрай мало, звідси нескінченні продуктові черги і вони як правило неякісні, а могутня броня без електронної начинки, комп’ютерного забезпечення швидко перетворюється в безнадійний металобрухт.

Плюс принцип особистої відповідальності призвів до найгіршого способу менеджменту, втіленого, як говорять тут, у принципі “ти начальник — я дурак, я начальник — ти дурак”. Це означало, що вкрай мало керівників могли охопити весь виробничий цикл, усі проблеми з ним пов’язані, на які у них не вистачало фізичного часу, знань чи інформації, але його накази спускалися вниз і кожен наступний рівень намагався демонструвати свої успіхи, хоч би на папері. Паперова казуїстика підрядянського періоду — особливе мистецтво, яким добре оволоділи радянські чиновники, це мистецтво набуло свого специфічного розвитку і в незалежній Україні. Тобто система була така, що було неможливо виконати її вимоги без порушення її правил. В СРСР кожне підприємство мало свого штовхача, щоб вибити всіма правдами і неправдами потрібну сировину, інструменти, техніку, навіть за простим дозволом щось зробити, чи щось змінити треба було оббити не один “високий” поріг. Кожен голова колгоспу мав зв’язки з іншими районами, де можна було обміняти “щось” на “щось”, щоб виконати накинутий зверху план. Учасники цієї своєрідної економічної гри прекрасно знали її правила і уміли майстерно поцупити, що де погано лежить.

Все це призводило не лише до специфічного морально-легального нігілізму щодо офіційних обов’язків й інстанцій. Культура корупції, як хочете. Але і — оскільки будь-яка гласність щодо таких відносин була б еквівалентною до самогубства — культура непрозорості, культура мовчання й утаємничення. Без інформації про справжню діяльність офіційних органів, без прозорості, будь-яке реальне самоуправління стає ілюзією — набором пустих фраз про розбудову держави, злагоду, національну ідею, вдосконалення чи самовдосконалення. Допоки громадськість не буде знати про реальні справи тих, кого держава підтримує, а кого ні, хто має реальну владу, а хто просто посаду, яка реальна

політика інтеграції й з ким, поки ці питання залишаються за межами публічної дискусії, вони залишаються приватною справою вузького кола може 300 членів.

Видатний німецький вчений Юрген Габермас пише, що громадянське суспільство неможливе без комунікаційного простору незалежного від держави. І хоч Конституція України гарантує свободу слова практична неможливість займатися бізнесом в Україні без будь-яких порушень, робить засоби масової інформації надто уразливими, щоб зламати стіну мовчання, коли сильні фігури таку стіну споруджують.

4. **Трикутник влади.** СРСР навчив своїх громадян мислити термінами вульгаризованого марксизму, але якщо колись і був приклад придатності класового аналізу, то це пострадянський світ. При старому світі нагорі ієрархії була номенклатура, над якою було безліч неформальних чинів аж до колгоспного поля й заводського цеху. Місце ЦК нині зайняли всемогутні олігархи, які використали свої зв'язки і знання внутрішніх операцій системи, щоб стати достатньо багатими й сильними, і щоб купити будь-яку потрібну політичну чи бюрократичну підтримку. Тоді пошукаємо кого вони купують — депутати, міністри, обласні губернатори — а лише тоді — реальну базу пострадянської системи — директорів фабрик і заводів, голів колгоспів, тепер перейменованих на “спільні сільськогосподарські підприємства”. Після такого цупкого сплету решта населення вкрай рідко має якийсь реальний вплив на події. Ті, що на нагорі, можуть їх безкарно ігнорувати Центральний вузол пострадянської системи — це директор, його офіційні контакти, його неофіційні “друзі”. Директор підприємства дає гроші, офіційна інстанція — право жити (чи звільнити від небажаних конкурентів), неформальна (кримінальна) група виконує роль примусу поза офіційними каналами, в разі потреби. Цей трикутник загальновідомий і є предметом відвертої дискусії в українській пресі. Але без конкретних імен і конкретних фактів, тому що українське законодавство про наклеп робить такі спроби вкрай небезпечними.

5. **Війна старого проти нового.** Постсоціалістичні держави успадкували економічну систему промислових підприємств і колгоспів — систему, котра давно схилилася до типу феодалізму, де кожний виконував обов'язки щодо вищих інстанцій за допомогою неформальних порозумінь з відповідними офіційними структурами, і, самоочевидно, ставився до свого підприємства чи колгоспу як февда. Начальник використовує майно за власним розумінням, без будь-якого реального контролю, робітники повністю залежні від його доброти чи самодурства (особливо на селі, де голова “колективного сільськогосподарського підприємства” — перейменованій колгосп — передусім ставляться до “своїх” селян як до кріпаків) і він має право залучати їх до будівництва дачі, чи використовувати їх для суто особистих послуг. Водночас він зобов'язаний будь-що зберегти свій трудовий колектив. Навіть якщо немає грошей для зарплати, ніхто не звільняється з роботи. Вишуковуються продукти, може, якісь гроші для великих свят, і — дозвіл робітникам використовувати інструменти підприємства, де вони можуть виробляти щось для себе. Ця система не витримує вимог ринку, тому що коли нема попиту, нема роботи, нема зарплати — треба скоротити кількість робочих місць. А система начальників адаптувалася через взаємні заборгованості і бартер. Брак будь-якого ефективного механізму банкрутства (механізм, через який ринкова економіка виправдовує такі ситуації звільняє неефективне використання ресурсів для ефективнішого), систем триває, а навіть зберігає свою домінуючість в економіці. Утримуючи неофіційний контроль над грішми — жива кров політики — такі сили вмюють ефективно захищати свої інтереси в коридорах влади, але, загалом кажучи, не вмюють адаптуватися до економічної моделі Євросоюзу.

Хоч така радянська система застаріла з обвалом комунізму, її керівники залишаються елітою новонезалежної держави. І ніхто не хоче втратити посаду, позицію, статус. У всіх посткомуністичних державах старі еліти використовують особисті зв'язки та можливість дістати, що тільки можливо. У Польщі й Угорщині, наприклад, директори банкрутних державних підприємств стали директорами чи власниками малих бізнесів. А де не було ані початків, ані перспектив малого бізнесу, менеджери й чиновники співпрацювали, щоб зберегти якомога більше старої системи під назвою якогось невизначеного “третього шляху”.

Та суто економічні проблеми також мають свої національні аспекти. Всі посткомуністичні країни більшою чи меншою мірою успадкували радянську економічну модель. Через те, треба дивитися глибше на неекономічні проблеми, які блокують розв'язання економічних.

1. Брак модерної європейської національної свідомості серед більшості населення. Існує міф, що з європейською інтеграцією французи й німці перестають відрізнятися і стають якимись гомогенізованими “європейцями” і через те національна держава “застаріла”. Це просто відображення неухватності щодо розуміння сучасних процесів в Європі і ідеології самого Європейського Союзу. З одного боку, європейська інтеграція не зовсім популярна серед самих європейців, багато з яких почувають ностальгію за свої франки, дойчмарки, чи як Великобританія не поспішають приєднатися до валютного союзу.

Більше того, сама відсутність спільної загрози та проблема поширення ЄС викликає напруження у спільноті, котру Франція історично бачила як засіб зв'язати свою економіку з сильнішою німецькою, заради субсидіювання французького селянина. Сьогодні Німеччина палко очікує поширення вигідних інвестицій. Франція має рацію у своїх побоюваннях, що інтеграція таких країн як Польща й Угорщина, з їхніми великими сільськими населеннями, може загрожувати аграрним субсидіям від ЄС. І в інших сферах не можна виключати нову появу національних інтересів членів-держав. І навіть не членів ЄС. Наприклад, України — великої хлібної держави. Хтозна, яку роль відіграє сьогодні Україна під час тотальної повеневої катастрофи. Втім, треба застерегти, що зиск від продажу української пшениці, м'яса, молока тощо може бути тільки тимчасовим.

Сама ідеологія ЄС відмови від будь-якої гомогенізації культур — ключ до успіху організації, тому що її члени не можуть вбачати ніякої загрози до власної національної особливості. Очевидно, всі визнають права національних меншин, чиї права захищені міжнародними документами й національним законодавством, але це зовсім не означає, що держава розлучається з нацією. Здорова національна ідентичність не означає дискримінацію чи ксенофобію, а тільки гордість за свою мову, культуру, історію, унікальність контрибуції власної нації до загального надбання різноманітної людської цивілізації. Без цього важко знайти джерело емоційної інвестиції у власну країну, причину щось жертвувати на добру свою країну, чи на якусь іншу.

У часи визвольних змагань переважна більшість населення України почували себе українцями.. Вони розмовляли українською мовою й голосували за партії, які підтримали Українську Центральну Раду. Сама політика українізації була прийнята комуністами, тому що вони збагнули — стабільність радянської влади неможлива без спроби дати режимові, імпонованого російською Червоною армією, бодай якусь підкладку української національної легітимності. Тож було вирішено тимчасово перефарбувати УРСР в українську державу.

Хоч за ентузіазмом 1991 р. і споглядається певна схожість і напрошуються паралелі до часів визвольних змагань, адже раптом всі стали палкими українцями, та з часом стало ясно, що радянська національна політика була набагато успішнішою, ніж багато хто думав: на рівні основної етнополітичної лояльності, стабілізувалися 20—25 % “совків” (радянські

люди з залишковою ностальгією за старим режимом), приблизно така ж кількість так званих “щирих українців”, які носять почуття до України подібні до тих, що більшість французів до Франції, або поляки до Польщі. Решта населення без ніякої етнополітичної самоідентифікації, окрім, можливо, якогось невизначеного усвідомлення, що вони громадяни України, але без значних зв’язків з українською культурою. Тобто, українці в сенсі людей з сильною лояльністю, як громада, перетворилися за радянський період на національну меншину. Але без потужного резервуару лояльності до нації важко уявити скільки, навіть із легендарною терпимістю (чи інертністю?), пострадянських слов’ян може жити заради “розбудови” держави, з якою більшість населення має в найкращому випадку дуже приблизні стосунки.

Очевидно, ніхто не може форсувати когось стати українцем. Так не тільки не прийнято в теперішньому світі, але швидше за все, дає протилежний результат: треба тільки дивитися на прибалтійські держави, де некорінне населення раптом стало “чужим”, та це тільки викликало формування так званих “інтернаціоналістических движений” російськомовного населення. В Україні поки що немає російської проблеми й ніякий дурень не хоче її створити, незважаючи на виступи у пресі Володомира Малинковича, який постійно твердить, що боїться якоїсь примусової українізації, спрямованої проти росіян в Україні.

Найбільш можливо — це підвищити престижність української мови й культури. Тут прогрес насправді є. Такі могутні інтелектуальні центри як, наприклад, Національний університет “Києво-Могилянська академія”, різні акції товариства “Просвіта”, музичний фестиваль “Червона рута”, щорічний Міжнародний конкурс української мови ім. Петра Яцика під патронатом Освітньої Фундації Петра Яцика (Торонто), Ліги українських меценатів та Міністерства освіти і науки — потужна акція, спрямована на виховання любові і шани до рідної мови у юних — своєрідні інвестиції у майбутнє України, та інші акції роблять значні контрибуції до підвищення престижності української культури. І це єдиний шлях будівництва нації в ХХІ ст. А без українців нема кому будувати Україну, готову на гідне місце в Європі.

2. *“Європейський вибір” vs. тіньове євразійство.* Після років дрейфування під назвою “мультивекторність”, українські посадові особи нарешті оголосили свій “європейський вибір” — намір інтегрувати з євроатлантичними структурами, у тому числі НАТО. Але постає запитання: наскільки це реально й наскільки, як часто буває в Україні, просто декларативно? Чи ми можемо говорити про словесну інтеграцію з Заходом і тіньову інтеграцію з Сходом? На пострадянському просторі офіційні організації як СНД чи Євразійський союз означають менш ніж неформальні й, як правило, неоголошені домовлення.

Тіньові процеси за своєю природою непрозорі, усе ж вони прориваються на поверхню. Скільки разів ми чули від політичних фігур: “Ніхто в Європі не чекає на нас”. Україна за десятиріччя незалежності не зробила жодного серйозного кроку до адаптації української економіки з еволюціонізуючою європейською економікою, котра є серцевиною ідеї Європейського союзу. Чи Європа має чекати на українську культуру, як у фейлетоні Остапа Вишні? Нещодавно Президент Леонід Кучма оголосив, що Україна має брати участь в Євразійському економічному співтоваристві — крок абсолютно несумісний з навіть асоціативним членством в ЄС. Тут йдеться зовсім не про те, що Україна не повинна торгувати, торгуватися з будь-ким, економічні зв’язки з Росією — річ корисна і вигідна, але пов’язувати свою долю з неефективною економікою, агресивною щодо власної незалежності політикою, відмови хоч від важкого, але перспективного шляху капітальної модернізації, переосмислення своєї ролі в Європі і світі? Тоді треба чітко усвідомлювати

наслідки такого кроку. Старіюче обладнання, проїдання ресурсів і своїх, і чужих, економічна, політична, культурна деградація. Адже незалежність України, передовсім, незалежність від Росії, так само, як незалежність Канади фактично від США, хоч це зовсім не перешкоджає їхнім добросусідським стосункам.

Такі реалії і, як не крути, з ними треба рахуватися.

Народний депутат і колишній голова Укргазпрому Ігор Бакай визнав, що всі великі капітали України витікають з російського газу. Якщо це так, то, наприклад, посол Віктор Чорномирдін з своїм легендарними зв'язками з російським Газпромом добре знає, хто і що заробив та заробляє від цього російського газу. Тоді він неминуче поставить питання перед “вільнодумцями”, які спробують вирватися з-під цього надмірного впливу. У системі, де приватні інтереси часто-густо піднімаються над загальнонаціональними інтересами, де реальні інтереси головних політичних гравців з їхніми, тепер відомими, джерелами багатства й влади.

І ще одна проблема інтеграції з будь-якою організацією під керівництвом Росії: важко відступити коли треба. Все-таки, московський цар відмовився присягати на Переяславській угоді і ми всі пам'ятаємо результат через півстоліття під Полтавою.

3. Громадське суспільство як база самоурядування Західного типу. В Україні після таких критичних зауважень, часто мене запитують: “А на Заході у Вас насправді демократія?” Як справжній американець, вихований на благах американської демократії, вперше я був здивованим, але, коли починав розмірковувати як система дійсно працює, то дійшов висновку, що американський державний і суспільний устрій далекий від класичної моделі. Немає в нашому світі чистої демократії, можливо окрім новоанглійських міст, де час від часу всі виборці отримують запрошення до загальних зборів і прямо вирішують всі спільні проблеми в атмосфері, де кожний сільський дурень має право на слово. Та коли є більш ніж критична маса громадян, ця система не функціонує. Треба якось обмежити участь через репрезентацію. А кого репрезентується? Не індивідуалів, бо їх просто забагато й вони відрізняються один від одного. Успішні політичні діячі репрезентують організовані групи, інтереси і результат не завжди той, на який очікує більшість. Це, фактично, нерівне представництво нерівних груп, які формуються з юридично рівних громадян і, можливо, було б акуратніше називати її не демократією, але репрезентативним самоурядуванням. Така політична система відображає реалії суспільства, й найшвидше з усіх систем реагує на соціальні зміни. Мабуть через це вона має успіх.

В Україні ще живе старий радянський стереотип, що держава як добрий дядько мусить вирішити всі проблеми. А, насправді, держава спроможна зробити тільки те, що сили з позадержавною, часто неформальною владою, дозволяють. Доки нема сильних позадержавних сил, котрі спроможні захистити свої інтереси, (між іншим від держави), ані державої політики, ані самої держави західного типу не буде.

Основні реальні політичні питання ясні: прозорість — проти непрозорості, бізнес (особливо малий) — проти традиційного підприємства, фермерський рух — проти колгоспу, українство — проти “євразійства”, громадянське суспільство — проти натовпу атомізованих, легко маніпульованих індивідуалів, національна ідентичність в європейських структурах, як окремого компоненту надбання людської цивілізації — проти небуття. Україна не може вічно жити як Гамлет, а має звернути погляд на фундаментальні питання.

Зрештою, економічні рецепти загальновідомі. Ще в квітні 2000 р. Лешек Бальцеревич зазначив в інтерв'ю журналу “Критика”, що після десяти років польського досвіду будь-який компетентний економіст скаже, що ж потрібно для економічного зростання в Україні: дати людям максимальну свободу економічної діяльності, а це можливе тільки через

максимальне скорочення державних функцій і кадрів. Очевидно, проблеми в Україні не лише економічні. Лунають заклики повернутися до себе. Згадаймо вельми цікаву книгу голови Асоціації Українських Банків Олександра Сугоняки “Україна. Повернення до себе”. Втім, тяжко повернутися туди, де ти ніколи не бував.

Тільки тоді, коли народ України усвідомить усе багатство спадщини свого минулого, культури, історії, усього, від чого, власне, і постала така держава, як Україна, і такий народ, як українці, тільки тоді Україна спроможна ступити на шлях, від якого вона була відірвана репресіями, голодоморами, безпощадним економічним, політичним, культурним варварством, аналогів якому важко знайти в історії людської цивілізації, але ім'я якому — страшне слово — геноцид, на шлях нормального існування як європейської країни. Української держави, за яку боролись герої української нації, держави, створеної народом для народу.

Додаток: буде надруковано в майбутньому томі “Енциклопедії сучасної України”.

ГЕНОЦИД (ст. гр. *genos, píd*, + лат., *вбити* — народовбивство) дефінюється в міжнародному праві, як кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Термін “геноцид” увійшов у широкий вжиток після Другої світової війни для засудження переслідувань євреїв і циган нацистами. У резолюції, одностайно схваленій 11 грудня 1946 р., Генеральна Асамблея ООН визначила, що “у відповідності з нормами міжнародного права геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого основні винуватці і учасники піддаються покаранню”. Міжнародна “Конвенція про запобігання та покарання злочину геноциду” від 9. XII. 1948 р., яка вступила в дію 12 січня 1951 р., визначає 5 акцій, які можна трактувати як геноцид:

- 1) убивство членів групи;
- 2) завдання серйозної тілесної або психічної шкоди членам групи;
- 3) навмисне створення групі життєвих умов, розрахованих на її фізичне знищення в цілому або частково;
- 4) застосування спрямованих на попередження народжуваності в групі;
- 5) примусове переміщення дітей з однієї групи в іншу.

Для визнання факту геноциду необхідно довести факт хоч би одного з цих п'ятьох актів, навмисно спрямованих проти однієї з вищезгаданих груп.

За міжнародною угодою злочин геноциду може бути суб'єктом судового процесу й покаранню в будь-якій державі, де злочинець затримується.

Розвиток ідеї геноциду

Юридичне і правове визначення геноциду, як принципу міжнародного права було здійснене великою мірою завдяки зусиллям видатного історика і юриста *Рафаеля Лемкіна*.

Він вперше запропонував ідею, яка згодом отримала назву “геноцид” у 1933 р. на П'ятій Міжнародній конференції з питань уніфікації кримінального законодавства. Єврейський юрист з Польщі подав на розгляд цієї конференції проект, в якому знищення расових, релігійних чи суспільних колективів оголошувалися злочинами не лише проти законів даного народу, а й проти законів нації, законів людства і людяності. Рафаель Лемкін запропонував тоді два терміни для визначення двох злочинів: *варварство* і *вандалізм*. Неприйнятий проект Лемкіна читається так:

“Той, хто з ненависті до расового, релігійного чи суспільного колективу чи з метою викорінення такого починає каральну акцію проти життя, тілової цілності, свободи, гідності чи економічного існування члена такого колективу, є винен за злочини *варварства...*”

Той, хто з ненависті до расового, релігійного, чи суспільного колективу, чи з метою викорінення такого знищує його культурні та художні цінності, є винен за злочини вандалізму...

Вищезгадані злочини повинні бути засуджені й покарані незалежно від місця, де злочин було скоєно, й громадянства злочинця за законами країни, де злочинець був заарештований... ”

Політика німецької окупації під час Другої світової війни поглибила переконання Лемкіна в тому, що акти, які він прагнув відзначити як злочини проти законів націй, мали глобальний характер і метою їх була насильницька зміна цілої етнічної карти Європи. Це була скоординована програма штучного ослаблення поневолених народів Європи з тим, щоб німці залишилися домінантною групою навіть у випадку програшу Гітлером війни. Р. Л. вперше дефініював геноцид, як знищення національних зразків поневоленої групи та насадження національних зразків поневолювачів на корінне населення, чи на території після усунення поневоленого населення. Він детально проаналізував використання нацистами соціальних, економічних, біологічних, фізичних, релігійних моральних технологій для підриву структурних фундацій національного життя поневолених народів й підготовки ґрунту їхньої германізації.

Процес над військовими злочинцями в Нюрнберзі посилив поняття “злочинів без імені”, які залишаються злочинами. Хартія Міжнародного військового трибуналу визначила три типи таких злочинів: злочини проти миру, злочини проти людства, воєнні злочини. В обвинуваченні 8 жовтня 1945 р. головних німецьких злочинців містилася формула: за “навмисний і систематичний геноцид”. Використання терміну “геноцид” до юридично точного його оформлення підтверджує, що міжнародна спільнота тлумачила геноцид, як порушення незмінного права, а не порушення закону.

Р. Л. ввів слово “геноцид” у науковий обіг у 1944 р. в книзі “Влада Осі в окупованій Європі”, написав проекти основних юридичних документів про геноцид — резолюцію 96(І) від 11. XII. 1946 р. Генеральної Асамблеї ООН і Міжнародну угоду, лобіював в урядах країн-членів ООН і добився міжнародного відзначення геноциду, як злочину, що завжди існував, навіть без імені. Його зусиллями було прийнято назву цього страхітливого явища в історії людської цивілізації. Основна різниця остаточної дефініції геноциду в Міжнародній конвенції від запропонованої Лемкіним полягала у скасуванні захисту соціальних груп як таких. Це було зроблено під тиском польської делегації, яка тоді перебувала під повним контролем СРСР і комуністичної ідеології, які ставили за мету ліквідацію “експлуаторських” соціальних груп як класових ворогів. До сьогодні це становить основну проблему як в суспільствознавстві, так і в міжнародному праві.

Пізніші дослідники геноциду мали проблеми з оригінальним формулюванням **поняття** геноциду і запропонували свої власні інтелектуальні дефініції, наприклад, одні запропонували використання терміну геноцид тільки для спроб повного знищення даної групи і етноцид — для часткового знищення. Ще інші запропонували використання слова геноцид для будь-якого одностороннього масового убивства. Хоч науковці мають право дефініювати свої концепції якомога вигідніше в контексті власних досліджень, такі зусилля все ж не мають значення для універсального правового розуміння геноциду.

Геноцид в історії світу

У резолюції 96(І) про геноцид сказано: “Чимало випадків злочинів геноциду мали місце під час повного чи часткового знищення расових, релігійних, політичних та інших груп”. Ще до початку писаної історії різні групи так чи інакше знищували інші групи. Біблія згадує про

знищення амалехитів ізраїльцями, Фуکیدід розповідає як Афіни після падіння Мелоса убили всіх чоловіків військового віку, продали всіх жінок в рабство і пізніше колонізували саме місто своїми громадянами. Загальновідома історія знищення Картагену і картагенців римлянами. Відома історія кривавої різни у Франції XII ст., коли було зведено альбігойців. Майже одночасно хресні походи в Пруссії повністю знищили нехристиянських слов'янських мешканців. У XVII ст. християни майже повністю були ліквідовані в Японії. Внаслідок геноциду було вигублені різні індіанські племена і їхня культура в Північній Америці.

XX століття справедливо називають століттям геноциду. Від знищення народу гереро німцями в Намібії на початку XX століття до геноциду 1915 р. Османської імперії проти вірмен, до ліквідації різних народів в СРСР часів Сталіна. Знищення єврейства і циганів нацистами під час Другої світової війни — найяскравіший в модерному світі прояв політики геноциду, до того ж інтелектуально підкріплений і виправданий так званою расовою теорією. Євреїв нищили не на одній окремій території, а повсюдно, куди приходили німецькі фашисти. Список можна продовжити майже без кінця. Єдина офіційна спроба ідентифікувати геноциди XX ст. була здійснена у Рапорті Підкомітету ООН про запобігання дискримінації і захист меншин Комісії людських прав Юнеско Беном Уттикером. Цей рапорт специфічно згадав гереро, вірменське народобивство, голокост, “українські погроми 1919 р. євреїв”, убивство етнічної групи гуту тутсями в Бурундії в 1965 р. і 1972 р., індіанців племені ахе у Парагваї та релігійної групи бахаї в Ірані. Зауважує на увагу той факт, що хоч два геноциди з цього списку існували в Україні, нічого не було сказано про покарані народи, як про жертви, і не було відзначено штучні голодомори в Україні, та й важко було навіть уявити подібні згадки в офіційному органі ООН того часу.

Геноцид в історії України

Перші писемні згадки про масові винищення людей на території України датуються часами Київської Русі, коли княгиня Ольга вигубила плем'я деревлян, спустошливою для краю виявилася монголотатарська навала. У традиційній єврейській історичній думці називають цифру понад 100 тис. євреїв, убитих під час Хмельниччини внаслідок погромів. Кривавою для українців виявилася і політика Речі Посполитої щодо православного населення. Геноцидною щодо України була і політика Петра I. Тут найяскравішим прикладом може слугувати знищення Батурина, де було покінчено з практично всім мирним населенням гетьманської столиці.

Історія після 1917 року в Україні дала чимало кривавих зразків прямого геноциду, що підпадають під визначення Міжнародної Конвенції. Чимало спостерігачів на Заході називають головними організаторами єврейських погромів під час громадянської війни петлюрівців, проте факти свідчать, що це не було офіційною політикою петлюрівців, навпаки, у Білій гвардії політика юдофобії широко культивувалася.

Геноцид в підрадянській Україні

До кінця воєнного комунізму більшовиками культивувалася майже патологічна ненависть до так званого буржуазного націоналізму. Саму суть ленінської формули “зближення і злиття націй” можна трактувати, як прогеноцидною, адже накладання одного національного зразка замість іншого оголошувалося “історично прогресивним”. Під час першої радянської окупації Києва, більшовицькі війська практикували розстріли майже всіх, хто публічно розмовляв українською мовою. Голод 1921—1923 рр., який забрав життя мільйонів мешканців України, був відверто спровокований самою економічною політикою

щодо України. Викачування продовольства проводилося у відверто дискримінаційних формах щодо України. Другий уряд УРСР на чолі з Християном Раковським 1919 р. відверто ідентифікував українську мову з так званою контрреволюцією. У 1921 р. Раднарком РРФСР просив допомоги тільки для голодуючих Поволжя та й теп було в Україні введено на шість місяців пізніше ніж на іншій території, що дозволило продовжувати продрозверстку. Тільки з початком Нової економічної політики (резолуція X з'їзду РКП(б) “Про національне питання”) у 1921 р. була здійснена спроба співіснування радянської системи з неросійськими мовами і культурами. Під час українізації (коренізація, оголошена резолюцією XII з'їзду РКП(б)) 1923—1933 рр. радянська влада спробувала жорстко контролювати український національний процес шляхом безпосередньої участі в ньому. Припинення такої політики під час голодомору 1932—1933 рр. носить виразні ознаки геноциду. Для введення своєї прямої влади в Україні Сталін пішов на страхітливі репресії і, зрештою, на організацію штучного голоду в Україні. У кінці жовтня 1932 р. ВКП(б) захопив прямий контроль над хлібозаготівлями через польового раднаркома СРСР В. Молотова, призначеного головою комісії з виконання хлібозаготівель в УРСР (Л. Каганович очолював аналогічну комісію для тодішнього Південнокавказького краю, в тому числі Кубані). На 18 листопада під тиском Молотова, ЦК КП(б)У створив систему натурштрафів, це був фактично наказ про повернення державі авансів колгоспникам з урожаю, тобто конфіскацію замість відсутнього хліба інших видів харчування, що можна трактувати тільки як цілеспрямовану політику, спрямовану на організацію голодомору.

Постанова Політбюро ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., у якій було звинувачено уряд УРСР і керівництво тодішнього Південнокавказького краю, між іншим, в українському націоналізмі, як головної причини небажання або невміння місцевих комуністів виконати хлібозаготівлі міфічного хліба, та фактична догана ВКП(б) усій партійній організації КП(б)У, має всі ознаки того, що політична мета найвищих керівників СРСР була спрямована на знищення самодіяльності КП(б)У та УРСР як таких. Масовий терор 1933 р. проти української культури — безсумнівна ознака наміру знищення української національної ідентичності як бази такої самодіяльності. Саме на цій основі у 1988 р. американська Комісія по вивченню голоду в Україні 1932—1933 рр. вирішила, що голодомор був актом геноциду. У 1990 р. Міжнародна Комісія по дослідженню голоду в Україні 1932—1933 рр., організована Світовим Конгресом вільних українців, не змогла визначитись чітко у цьому питанні. Причиною цього було необґрунтоване віднесення розглядуваного факту масового народобивства в Україні до питання законодавства, а не до сфери права, як це було зроблено у працях Рафаеля Лемкіна та вищезгаданих міжнародних документах. Мотивацією такого рішення даної комісії служили аргументи, що штучний голод в Україні було організовано за 15 років до того, як були прийняті міжнародні документи, що подання про визнання факту геноциду має право зробити тільки уряд тодішнього СРСР і що немає в живих фактичних організаторів голодомору, крім ще живого на той час Лазаря Кагановича. Характер і масштаби голодомору в Україні залишаються досі дискусійним питанням серед закордонних фахівців.

Інші пізніші події в історії України також мають очевидний геноцидний характер. Американський дослідник Лео Купер розвивав ідею так званої геноцидної держави як системи, яка завжди шукає нових ворогів і груп для знищення. Він вважав, що сталінський СРСР є моделлю такого режиму.

Чимало акцій радянського режиму можна оцінювати як протогеноцидні. Масова кампанія знищення польської культури у Західній Україні та Західній Білорусії під час так званого “возз’єднання” 1939—1941 рр. з кульмінацією масового вбивства польських офіцерів, депортація близько 2 млн. осіб з Західної України у післявоєнний період можна вважати локальними акціями кампанії геноциду в межах чинних міжнародних документів. Депортації цілих так званих “покараних народів” під час Другої світової війни дають чітку аналогію з вірменським геноцидом 1915 року. За подальшою аналогією сама політика паспортизації, починаючи з кінця 1932 р., за якою членам титульних націй закордонних країн заборонялося проживання ближче ніж за п’ятдесят, потім 100 км., від кордону нібито “їхніх” держав (як справедливо зауважував тодішній голова Європейської ради національних меншин Евальд Амменде, більшість нацменшин живуть саме у прикордонних регіонах), ануляція таких громад нацменшин може означати тільки знищення переважної більшості нацменшин як таких. Більше того, після листопадового пленуму ЦК КП(б)У 1933 р., коли було “викрито” так звану “зраду різних національностей”, польська і німецька громади УРСР зазнали масових арештів, закриття своїх громадських і культурних інститутів і аж до Другої світової війни членам таких національних груп було заборонено працювати на фабриках і заводах республіки. Післявоєнна кампанія проти “безрідних космополітів” (тобто, євреїв) має всі ознаки того, що вона могла набути характеру тотального геноциду, якби смерть Й. Сталіна не зупинила її.

Україна в Другій світовій війні

Україна була найбільшою радянською республікою, яку німці повністю окупували і утримували довше, ніж частини Росії, які вони спромоглися захопити. Під час війни в цілому на території України нацистами було знищено 3898457 осіб громадянського населення, убито 1366588 військовополонених, насильно вигнано звідси на роботи в Німеччину і окуповані нею країни 2244000 ос. Відомо, що в роки війни з числа мужчин, які народилися в 1922—1925 рр., залишилося в живих всього 3 %. під час війни було вбито 6,8 мільйона душ, з яких 600000 були євреї, та 1,4 мільйона військові. Сплондровано понад 700 міст і містечок — 42 відсотки всіх міських центрів та понад 28000 сіл. Безпосередні матеріальні збитки сягали 285 мільярдів карбованців (в цінах до 1941 р.). Мільйони людей загинули або ж були покалічені в таборах смерті і гетто, яких нараховувалося тут понад 230. Найбільшими “фабриками смерті” були табори в Дніпропетровську, Києві, Кіровограді, Львові, Раві-Руській, Славуті, Володимир-Волинському, селі Богданівці, Одеської обл., Львівське, Станіславське, Житомирське гетто та ін. Виявлено не менше 250 місць масового знищення окупантами громадян України. Всьому світу відома трагедія Бабиного Яру, де німці розстріляли понад 100 тисяч чоловіків, жінок, дітей і старих. Перші масові убивства євреїв нацистами мали місце в Україні і Білорусії спеціально створеними Einsatzgruppen з перших днів окупації. Саме тут починалося таке страхітливе явище, яке пізніше отримало назву холокосту. Але нацистська доктрина “життєвого простору” означала, що рано чи пізно нацистами було б зметено з лиця землі самих українців. У Криму 144 тис. мирних громадян погрузили на баржі і потопили. В Україні тотальному знищенню разом з жителями було піддано понад 250 сіл, в тому числі в Волинській обл — 97, в Житомирській — 32, в Київській — 17, Сумській — 21, Чернігівській — 21 село. Це була явна політика геноциду — систематичного масового вигублення мільйонів людей “нижчої раси” (untermenschen), штучне скорочення чисельності населення шляхом стерилізації мужчин і жінок, створення

широкої сітки абортаріїв, різкого скорочення тривалості життя населення. Цими заходами передбачався підрив біологічної сили окупованих народів, насамперед слов'янських.

На сьогодні геноцид проти будь-якого народу, нації, етнічної чи релігійної груп є найтяжчим злочином проти людства і людяності, де би він не виникав, якими би причинами не виправдовувався і ким би не проводився. Це реальна загроза не лише для миру на землі, а й для самого існування світової цивілізації і одна з найуніверсальніших проблем, які стоять перед людською спільнотою.

1. Lemkin Rafael. *Axis Rule in Occupied Europe* (Washington, Carnegie Endowment for International Peace, 1944). 2. Він же. *Genocide as a Crime Under International Law//The American Journal of International Law. XLI* (1947). — С. 145—151. 3. Whitaker Ben. *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide [E/CN.4/Sub.2/1985/6, 2 July 1985]*. 4. Веселова О., Марочко В., Мовчан М. *Голодомори в Україні*. — К.: Інститут історії НАНУ, 2000. 5. *Голод 1932—1933 років на Україні: Очіма істориків, мовою документів*. — К.: В-во політичної літератури, 1990. 6. Коваленко Л., Маняк В. (ред.) *33-й голод. Народна книга-меморіал*.— К.: Радянський письменник, 1991. 7. Конквест Р. *Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом* (Лондон, Overseas Publications Exchange Ltd, 1988; пізніший український переклад був надрукований без посилань). 8. Кульчицький С. *Ціна “великого перелому”*.— К.: Україна, 1991. 9. *Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932—1933 годов. Итоговый отчет 1990 г.* — К., 1992. 10. Мусієнко О. *Український етноцид*. — К.: Рада, 1994. 11. Чирко Б. *Сталинизм и судьбы национальных меньшинств на Украине // В кн.: Пам'ятати заради життя. Матеріали “круглого стола” з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейського антифашистського комітету. Київ, серпень 1992*. — К.: Інститут національних відносин і політології АН України, 1993.— С. 91—100. 12. *Україна у другій світовій війні. Уроки історії й сучасності. Матеріали міжнародної наукової конференції (27—28 жовтня 1994)*. — К.: Інститут історії НАНУ, 1995. 13. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism* (New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1973). 14. Chalk F., Jonassohn K. *The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies* (New Haven—London, Yale, 1990). 15. Charny I. (ред.). *Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide* (Boulder—London, Westview, 1984). 16. Він же (ред.). *Genocide: A Critical Bibliographical Review* (London, Mansell, 1988). 17. Conquest R. *The Nation Killers* (New York, Macmillan, 1970). 18. Fein H. *Accounting for Genocide: National Responses and Jewish Victimization during the Holocaust* (New York, Free Press, 1979). 19. *Вона же* (ред.) *Genocide Watch* (New Haven & London, Yale University Press, 1992). 20. Hilberg R. *The Destruction of the European Jews: Revised and Definitive Edition* (New York—London, Holmes & Meier, 1985). 21. Kuper L. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century//Yale, London—New Haven, 1981*). 22. *Commission on the Ukraine famine. Report to Congress//Washington, Government Printing Office, 1988*). 23. Mace J., Heretz L. (редактору). *Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine//Washington, Government Printing Office, 1990*). 24. Totten S., Parsons W., Charny I. (редактору). *Century of Genocide: Eyewitness Accounts and Critical Reviews* (New York—London, 1997).